"ריבית דריבית"

חווית החיים של אנשים החיים בעוני וחובות כלכליים בישראל

יותם לוי

הקדמה

המאמר מתאר לראשונה את חיי האנשים המתמודדים עם עוני וחובות כלכליים בישראל. המאמר מבוסס על עבודת מוסמך חדשנית משנת 2022, הממוקדת במשקי בית ובאנשים פרטים החיים בעוני שחובם הגיע להליך אכיפה. ראשית יתואר החוב מנקודות מבט כלכליות, משפטיות ואנושיות כדי להבין את ההשפעות על חיי החייבים, בהמשך יוצגו ממצאי המחקר ולסיום יוצעו אפשרויות לשינויים לאור המחקר.

רקע

החיים בעוני רווים באתגרים כגון חוסר ביטחון תזונתי ודיורי, עבודה בשכר נמוך ועוד. אחת הבעיות שממעטים לדון בה היא מציאות החיים בעוני ובחובות כלכליים. בעשורים האחרונים, יותר משקי בית בישראל ובעולם מתמודדים עם חובות גדלים, בייחוד אלה שחיים בעוני (Ben-;Krumer-Nevo et al., 2017 Galim, & Lanning, 2010). הספרות המחקרית מלמדת כי החובות מופיעים בשלוש זוויות עיקריות: כלכלית, משפטית ואנושית, החוברות יחדיו למשולש הסוגר על החברה ועל הפרטים בה אשר נמצאים בחובות.

הזווית הכלכלית

חובות נחשבים לחלק בלתי נפרד מהמערכות הכלכליות העולמיות. משקי בית נוטים לצרוך יותר ולהיכנס לחובות, בין היתר בגלל השינויים בשוק האשראי, עליית שיעורי הריבית; התגברות התפיסה הניאו-ליברלית וצמצום מדינת הרווחה האוניברסלית (Barba & Pivetti, 2009 ;Graeber, 2011; Deville, 2015 Zinman, 2015;). יתרה מזאת, קיים קשר חיובי בין גידול בהיקף החובות הציבוריים של המדינה לבין התרחבות בחובות משקי הבית, כלומר, עלייה בחוב הציבור לרוב מובילה לעלייה בחובות משקי הבית (Mian et al., 2017). לסיכום, חובות הם חלק מההתנהלות הפיננסית היומיומית של משקי הבית והם עלולים להוביל להשלכות כלכליות חמורות עבורם.

הזווית המשפטית

במקביל לזווית הכלכלית, החוב נוכח גם במישור המשפטי. במדינת ישראל הגוף האמון על גביית חובות הינה רשות האכיפה והגבייה הניצבת במשרד המשפטים (מאור, 2018). החייבים עלולים להיקלע למצבים משפטיים מורכבים, בעקבותיהם במסגרת החוק ינקטו הליכים רבי כוח כנגדם, לרבות עיקולים, הגבלות בשימוש באשראי והמחאות, הגבלות יציאה מהארץ ועוד (דרעי, 2015). ראוי לציין כי ב-2019 נחקק לראשונה בישראל חוק "חדלות פירעון ושיקום כלכלי" (אופיר ואחרות, 2022). תמונת מצב עדכנית לשנת 2023, היא כי בישראל

יש 562,996 חייבים כאשר 90% מהם אנשים פרטיים (אהרוני ואחרים, 2024). לסיכום, החוב מתבטא בדין ובמשפט, אליהם נגישות נמוכה יותר עבור אנשים החיים בעוני ובחוב (אלבשן, 2003 ; לוי, 2019).

הזווית האנושית

הזווית האנושית עוסקת בהשפעת החובות על הממדים החברתים והאישיים של החייבים. מחקרים מצביעים על כך שחובות כלכליים קשורים לדיכאון, למתח נפשי, לנטיות אובדניות ולמצב נפשי ירוד ככל שהחוב גדל. בנוסף, הליכי פשיטת רגל מהווים גורם פוטנציאלי לפיתוח הפרעת דחק פוסט טראומטית-PTSD (Lancaster et al., 2009; Fitch et al., 2011). החיים בעוני וחובות משפיעים בכל התחומים לרבות משפחה, קהילה ועבודה, והם מלווים בהתמודדויות יומיומיות. יתרה מזאת, אנשים רבים מסתמכים על תמיכה מהמשפחה והקהילה, וכן משתמשים בארגוני החברה האזרחית. זאת בנוסף לצמצום בצריכת שירותים והתנהלות כלכלית מחושבת (יונס, 2019 ; ליבלך, 2017 ; Han, 2012; Halpern-Meekin et al., 2015).

נתוני "לתת" לשנת 2023 מלמדים כי 81.8% מהנתמכים בארגון מתמודדים עם חובות, 37.7% חוו חסימה או עיקול חשבון, ו-16.1% מההכנסה החודשית שלהם משמשת לכיסוי חובות (ארגון לתת- סיוע הומניטרי ישראלי, 2023). נתונים אלו משקפים את שכיחות בעיית חובות היתר, במיוחד בקרב משקי הבית העניים בישראל. לסיכומו של חלק זה, למרות היקף התופעה, עומקה ומידותיה, אין אנו יודעים מספיק על חוויותיהם של אנשים החיים בעוני וחובות.

שיטה

המחקר השתמש במתודולוגיה איכותנית בגישה הבנייתית, באמצעות ראיונות עומק מובנים למחצה. הראיונות נותחו כדי לזהות תמות מרכזיות שחוזרות על עצמן בקרב החייבים. בסופו של דבר השתתפו במחקר חמש עשרה משתתפות (N=15) יהודיות החיות בעוני ובחובות כלכליים, מהן תשע נשים ושישה גברים, בגילאים 26 עד 60, כאשר כמעט לכולן ילדים. רובן אינן נמצאות בזוגיות, וחלקן עלו לישראל.

המחקר התבסס על סיפורי חיים ייחודיים, אך המשותף ביניהם היה ההתמודדות היומיומית עם עוני וחובות כלכליים. כל המשתתפות הסכימו להשתתף מרצונן החופשי וללא תמורה כספית. ראוי לציין שהמחקר אושר על ידי אוניברסיטת תל אביב בכפוף לדרישות המחקריות והאתיות, כמו כן פרטי הזיהוי של המשתתפות שונו כדי להבטיח סודיות ואנונימיות.

ממצאים

המשתתפות תיארו כיצד החוב מלווה אותן בכל רגע בחייהן. חובות אלה אינם רק נטל כלכלי, אלא גם מעצבים את מערכות היחסים שלהן עם עצמן, עם סביבתן הקרובה, ועם המוסדות במדינה. המשתתפות תיארו את החוב כגורם מכריע שמגביל את האפשרויות העומדות בפניהן ומשפיע על חלומותיהן. כפועל יוצא, הן פיתחו מגוון אסטרטגיות להתמודדות עם החוב. לכן, חלק זה יחולק לשניים, ראשית יתואר כיצד החוב בא לידי

ביטוי במרחבי החיים השונים, ושנית יוצגו האסטרטגיות אותן נוקטות המשתתפות להתמודדות עם חובותיהן, אלו יוצגו בליווי ציטוטים של משתתפות המחקר.

שגרת החיים בחוב ועוני

החוב, לדברי המשתתפות, נוכח בכל היבטי חייהן ומתחלק לשלוש רמות מרכזיות: הרמה האישית, הבינאישית, ורמת הקשרים עם שירותי ומוסדות המדינה. יש להדגיש כי החוב מקרין ליחסים, חלקם היו קיימים לפניו, ואחרים נוצרו בגללו. תחילה, ברמה האישית, החוב נתפס כמשא כבד המשפיע על הדימוי העצמי והתחושות הפנימיות של המשתתפות. כמו כן, הוא סיפור המסגרת לחייהן, אמירה זו משתקפת בדבריה של הילארי: *"It's the story of my life. You live with a disability, you live with an illness, you live with financial debt…"*. בנוסף, הוא גורם למתח נפשי ומחשבות בלתי פוסקות, כפי שאייל מתאר:

"במחשבה. פתאום אתה אומר "אה, אבל יש לי את החוב, כוסעמק". אתה רואה תוכנית, אתה צוחק ממנה, "כוסעמק החוב, למה אני מחייך?". אתה עושה סקס, "אח, כוסעמק החוב הזה, מה אני עושה?". בכל נתיב שאתה הולך הוא מופיע לך. זה משהו שאתה סוחב אותו מאחוריך לא משנה מה".

לצד זאת, יש משתתפות שהפכו את החוב להזדמנות להתפתחות אישית, כמו דוד, שעובר דרכו תהליך אישי מעצים:

"החובות עדיין לא לוקחים ממני את האישיות שלי, את הפעולות הטובות שעשיתי, ולא לוקחים את הטוב שבי... והתחלתי להכיר בעצמי שאני בעזרת השם אוכל להסתכל על החובות לא בתור גזרת גורל, לא דבר שבאמת הרס אותי... היה לי משבר נפשי מאוד מאוד גדול... היום אני חזק, אבל בלי זהות. אני חזק מבחינת זה שסך הכול יש לי רצון לקום ולצאת מהחובות ואני עושה הכול... ואני שמח שאני מסתכל על החיים בצורה הרבה יותר אופטימית...".

בהמשך, ביחסים הבינאישיים, החוב מייצר קשיים בזוגיות ומשפיע גם על היחסים עם הילדים, כפי שריקי מעידה על הקושי במציאת זוגיות בחובות: *"... לאיזה זוגיות אני כבר יכולה להיכנס כשאני במצב הזה... אי אפשר. מה אתה מביא איתך? חובות, צרות?"*. אדריאנה מרחיבה על היחסים עם ילדיה: *"...ואז את באה הביתה ומישהו צריך לחטוף את העצבים האלו בסופו של דבר, וזה נופל על מי שנמצא שם, הרבה פעמים זה נופל על הילדים"*. יחד עם זאת, יש משתתפות שמצאו תמיכה בקשרים חברתיים, כמו רוני, שקיבל סיוע מחבר להתמודדות עם החוב: *"... איזה חבר... ראה אותי בפייסבוק בוכה על מה מר גורלי. אמר תקשיב אם צריך איזה ג'ובה אני פה, בשביל לצאת מהקפקא הזה... הוא שם עלי כמה רבבות שקלים".*

רובד נוסף ביחסים הוא למול מוסדות המדינה וגופים גדולים, שם החוב נתפס כגורם המוביל לקשר דכאני, בעיקר מול רשות האכיפה והגבייה. צליל מדגישה זאת בביקורתה: *"ברוך הבא לגיהינום"- זה מה שצריך להיות שם בשלט, לא "הוצאה לפועל". זה מתאים להם. "שלום, כן, הגעתם לגיהינום""*. תחושת הניכור

כלפי המערכת מורגשת גם מול גורמים אחרים כמו בנקים, שוק העבודה ומוסדות הרווחה, ובקצה כנגד מדינת ישראל , רונית בסיפורה הנוגע ללב, שיתפה שבעת מצוקתה פנתה לראש העיר, כמוצא אחרון:

"... הלכתי פשוט לקומה של סגני ראש העיר... פשוט לא היה עם מי לדבר שם. זה היה חוויה ממש נוראית, אף אחד לא הקשיב לי. ועוד אישה בוכה, אתם רואים שאני בוכה, ממש רעדתי... ואז הבנתי באמת שאין עם מי לדבר... חוסר צדק. זה עושה אותנו עוד יותר שקופים, כאילו לא רואים אותנו... בזה את לבד מול המדינה, אף אחד לא עוזר".

לסיכום, החוב מעצב את מציאות החיים דרך קשרים ויחסים בין המשתתפות לבין עצמן וסביבתן, הוא מעצב את חווית החיים ושגרת היום יום באופן כזה המקרין על תפיסת העצמי שלהן ועל החברה.

אסטרטגיות התמודדות עם חובות בקרב אנשים החיים בעוני

בשביל להתמודד עם מציאות חיים זו המשתתפות נוקטות מגוון אסטרטגיות התמודדות עם נטל החוב. את האסטרטגיות ניתן לסווג לשלוש קבוצות מרכזיות: בריחה, השלמה ולחימה. ראוי לציין כי אלו צורות תגובה המוכרות להתמודדות עם מצבי דחק ומצוקה בטבע האנושי.

הבריחה מתבטאת במחשבות על עתיד בלי חובות או באמצעות שימוש בחומרים ממכרים. ראשית, בריחה קוגניטיבית עליה ריקי מספרת כיצד דמיינה את היום שאחרי החוב: *"אני רוצה להיות על אפס. לא רוצה להיות עשירה, לא רוצה כלום, רק לא חייבת, להיות שום דבר. זה מה שאני צריכה בחיים. לא שיהיו לי חסכונות, לא שיהיה לי כלום. לא חייבת לאף אחד".* שביל בריחה נוסף הוא באמצעות צריכת חומרים משני תודעה, ריידק משתף על שימוש בסמים בגלל החובות: *"... שאני חושב על החובות, אני מעשן ג'וינט, פח, יוצא לי מהראש. נעלם... עוזר לי בגדול לא לחשוב על זה. סוג של ניתוק מהמציאות הזה טיפה... מעשן ג'וינט, נרגע, וממשיך את החיים..."*.

הקבוצה השנייה של אסטרטגיות ההתמודדות כוללת תהליכי השלמה, כלומר תשלום והכרה בחוב. רבות מהמשתתפות העידו כי הן משתדלות לשלם, לפי אדריאנה התשלום הוא החשוב ביותר: *"לשלם את החוב כאילו את התשלום החודשי לא משנה מה, לא משנה מה, מה אני אצטרך, מה אני לא אצטרך, זה הדבר הראשון. לפני הכול... אחרי זה נראה, בהמשך כל השאר".*

הקבוצה השלישית מורכבת מאסטרטגיות לחימה המתבטאות בהתנגדות אישית ו/או פוליטית. תחילה ברמה האינטר-סובייקטיבית, למשל באמצעות הסתרה אקטיבית, כפי שצילה מספרת בשתיקתה הרועמת: *"לא הייתי מדברת. הייתי מדברת עם ארבע קירות".* לאה, מספרת על החלום לשנות את העולם מתוך ניסיונה האישי בעוני וחובות:

"...והחלום הגדול שלי זה היה ללמוד משפטים או עבודה סוציאלית... מהמקום האישי שלי. כי אני מבחינה משפטית כל כך הרבה יודעת לצערי מכל מה שעברתי... אני עושה את זה ממקום של לנצח את

התחנה הזאת של החיים שלי, שהיא משולבת בהרבה מדרגות לא פשוטות וסבל וחובות וקשיים שהם לא נגמרים... להיות בשביל אותן נשים... דווקא באוכלוסייה הבינונית החלשה, לעזור...".

בנוסף, הלחימה יכולה להיות גם באמצעות מעורבות חברתית ופוליטית המתנגדת לחוב. צליל מספרת על הרצון להיות הקול המייצג בכנסת: *"... דיברתי עם לא מעט שרים... להיות נציגה בכנסת של האוכלוסייה המוחלשת, של הוצאה לפועל מטעם האוכלוסייה המוחלשת...אני מאמינה שהמערכת תתעורר... נגיד בסיוע בשכר דירה למשל, כן לאפשר ציקים... החזר חובות יהיה לפי מצב משפחתי-כלכלי של אותו אדם. לפי זה יקבעו הפרמטרים איך אדם יחזיר את החובות שלו".* ריקי מצטרפת להתנגדות ומציינת שהבחירה להשתתף במחקר היא גם דרך להתנגד לעוני ולחובות: *"הטרנספורמציה של חיי... מפגינה במאמרים... מה הדבר הראשון כשאישה קונה כשמשחררים לה את החשבון מעיקול? חגורת גב והזמנה למבחן אמירם".*

לסיכום, החובות משפיעים על כל תחומי החיים של המשתתפות, החל מהיחס לעצמן ועד לקשרים עם מוסדות המדינה. כתוצאה מכך הן מסגלות אסטרטגיות שונות להתמודדות עם החוב, אלו מעידות על המחיר הנפשי והחברתי שהחובות גובים. בסופו של דבר, אלו חוברים יחדיו לחוויה מורכבת ודינאמית של החוב, חוויה המלווה את המשתתפות בכל יום ושעה בחייהן, ומתלווה לחיים בעוני ובמצוקה כלכלית.

סיכום ודיון

ממצאי המחקר חושפים את מחירם היקר של החובות עבור המשתתפות. החובות משתקפים במערכות היחסים האישיות, המשפחתיות והחברתיות של המשתתפות. הם מעצבים את האופן שבו הן תופסות את עצמן ואת מקומן בחברה, ומובילים אותן לפתח אסטרטגיות שונות להתמודדות עם המצב. מחד, חלקן מנסות לברוח מהמציאות באמצעות התעלמות מהחוב או שימוש בחומרים ממכרים, מאידך אחרות מנסות להילחם במערכת או לשלם את חובותיהן למרות הקשיים. למעשה החוב, כולא את המשתתפות בתוך מציאות חיים אכזרית הנעדרת פתחי מילוט.

המחקר מלמד שהחובות הם לא רק עניין כלכלי, אלא משהו עמוק יותר שמשפיע על כל תחום בחיי המשתתפות. בנוסף, באמצעות המחקר אפשר להבנות נרטיב ציבורי אלטרנטיבי הטוען את החוב במשמעויות החורגות מתפיסות כלכליות ומשפטיות. העדויות לכך מתגלמות במערכות היחסים מרובות הרבדים ובדרכי ההתמודדות אותן תיארו המשתתפות. אלו באות לידי ביטוי בציבור, בקהילה, במשפחה ובעולמן הפנימי של המשתתפות, כולם נעים על הציר בין הפרטי לציבורי, בין הגלוי לסמוי בכל יום ויום.

המחקר מחדש בכך שהוא מאפשר להסביר כי החובות הכלכליים מהווים סוג של טראומה נפשית לחייבים. כפי שטוענת הרמן כי *"הטראומה הנפשית היא אסונו של חסר האונים"* (הרמן, 2015, עמ' 48), היא משווה את חווית הטראומה לחוויית חוסר האונים המוחלט. למעשה, החובות לא רק מעיקים כלכלית, אלא יוצרים נזק לשלומם של האנשים החיים בעוני וחובות. נזק זה אינו זוכה להכרה מספקת מצד חוקרים, קובעי

מדיניות ואפילו מצד האנשים עצמם, מה שמוביל לתחושת חוסר הבנה וניכור. במילים אחרות, המחקר מרחיב את השיח והדיון אודות חווית החובות בקרב אנשים החיים בעוני בישראל .

המחקר מדגיש את הצורך בפיתוח גישות רגישות והומניות להתמודדות עם בעיית החובות של יחידים ומשקי בית בעוני בישראל. לכן, המחקר מאפשר שינוי תפיסתי לאנשי המקצוע, קובעי המדיניות והציבור הרחב, זאת כדי לשבור את מעגל העוני והחובות. כפועל יוצא, יש צורך במערכות תמיכה יעילות יותר ובמדיניות המגלה חמלה ואנושיות כלפי החייבים בעוני, חשוב לספק להם תמיכה כלכלית, נפשית וחברתית, בדגש על הקשבה פעילה לקולם. לסיכום, עלינו לזכור כי ממצאי המחקר מתווספים על התקופה הקשה העוברת על החברה במדינת ישראל, אלו מחזקים את הצורך להגברת החוסן הכלכלי, הלאומי והחברתי בארץ.

מקורות

אהרוני, ר', בן סימון, ד', גרינבר, מ', גולן, י', הלוי, א' ו בר דגן, ת' (2024). *דוח שנתי על פעילות רשות האכיפה והגבייה לשנת 2023*. רשות האכיפה והגבייה.

אופיר, מ', מוגרמן, י' ונדיב, נ' (2022). חייבים תמיד נשארים חייבים : מבט אמפירי על הליכי חדלות פירעון של יחידים. *עיוני משפט*, *מה*, 433-474.

אלבשן, י' (2003). נגישות האוכלוסיות המוחלשות בישראל למשפט. *עלי משפט*, *ג*, 497-530.

ארגון לתת- סיוע הומניטרי ישראלי (2023). *דוח העוני האלטרנטיבי 2023*. ארגון לתת- סיוע הומניטרי ישראלי.

דרעי, א' (2015). כרוניקה של אלימות משפטית : הרפורמות בחוק ההוצאה לפועל ומכתבי גבייה. *מעשי משפט*, *ז*, 91-105.

הרמן, ג' ל' (2015). *טראומה והחלמה*. עם עובד בע"מ.

יונס, ס' (2018). *הכלה פיננסית עבור אנשים החיים בעוני, בהדרה ובחובות-יתר* . מרכז מילקן לחדשנות.

לוי, י' (2019). מפגש עולם העבודה הסוציאלית עם נושא החובות הכלכליים בישראל. *מידעו"ס*, *91*, 22-28.

ליבלך, ע' (2017). *קולות : עוני חדש בישראל*. פרדס הוצאה לאור בע"מ.

מאור, ע' (אפריל, 2018). *עשור לרשות האכיפה והגבייה - מה נשתנה?* הרצאה מכנס סיכום פעילות הרשות ומבט על אתגרי העתיד. רשות האכיפה והגבייה ואוניברסיטת תל-אביב.

barba, a., & pivetti, m. (2009). rising household debt: its causes and macroeconomic implications—a long-period analysis. *cambridge journal of economics*, *33* (1), 113-137. https://doi.org/10.1093/cje/ben030

ben-galim, d., & lanning, t. (2010). strength against shocks: low income families and debt. *institute for public policy research*.

deville, j. (2015). *lived economies of default: consumer credit, debt collection and the capture of affect*. routledge. https://doi.org/10.4324/9780203383254

fitch, c., hamilton, s., bassett, p., & davey, r. (2011). the relationship between personal debt and mental health: a systematic review. *mental health review journal, 16* (4), 153-166. https://doi.org/10.1108/13619321111202313

graeber, d. (2011). *debt: the first*, *5000*. melville house publishing.

halpern-meekin, s., edin, k., tach, l., & sykes, j. (2015). *it's not like i'm poor: how working families make ends meet in a post-welfare world*. university of california press. (ch' 5, pp 152-181). https://doi.org/10.1525/9780520959224

han, c. (2012). *life in debt: times of care and violence in neoliberal chile.* univ of california press.

krumer-nevo, m., gorodzeisky, a., & saar-heiman, y. (2017). debt, poverty, and financial exclusion. *journal of social work, 17* (5), 511-530. https://doi.org/10.1177/1468017316649330

lancaster, s. l., melka, s. e., & rodriguez, b. f. (2009). an examination of the differential effects of the experience of dsm-iv defined traumatic events and life stressors. *journal of anxiety disorders*, *23*(5), 711-717. https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2009.02.010

mian, a., sufi, a., & verner, e. (2017). household debt and business cycles worldwide. *the quarterly journal of economics, 132* (4), 1755-1817. https://doi.org/10.1093/qje/qjx017

zinman, j. (2015). household debt: facts, puzzles, theories, and policies. *economics, 7* (1), 251-276. https://doi.org/10.1146/annurev-economics-080614-115640